

פתח דבר ההתנחלויות: פרספקטיבות חדשות

אריאל הנדל

מרכז מינרבה למדעי הרוח, אוניברסיטת תל אביב

ארז מגור

המחלקה לסוציולוגיה, אוניברסיטת ניו יורק

במחצית 2016 עלה לאקרנים הסרט המתנחלים, בבימויו של שמעון דותן. הקהל הרב שמילא את האולם התל אביבי הגיב כמצופה: צקצק לנוכח מרואיינים המבכרים יהדות על פני דמוקרטיה; נאנח למשמע חקלאי פלסטיני שעל אדמותיו נבנו מאחזים בלתי חוקיים; הנהן בהסכמה עם דוברי השמאל הביקורתיים; הזדעזע כשאב צעיר ממאחז אש קודש הבטיח לבנו הקטן שכאשר יגדל ילכו יחד להכות ערבים; וצחק בקול גדול מדמויות סטריאוטיפיות כל כך של מתנחלים שנדמה שאפילו התוכנית ארץ נהדרת לא הייתה מצליחה לייצר. התמונה שעלתה מהסרט היא שכל המתנחלים גרים בין עפרה וקדומים לבת עין ב ואיתמר ד. ההתייחסויות הספורדיות למתנחלים אחרים היו חלקיות ומגמתיות, והמתנחל החילוני היחיד שרואיין בסרט הוצג כמי שחורג מגבול הטעם הטוב — הוא ומשפחתו עברו להתנחלות תקוע רק כדי שיהיה להם "חדר שינה בגודל של סלון", לדבריו. את התזה של הסרט אפשר למצוא במרבית ההתייחסויות הפופולריות להתנחלויות — מספרם עב הכרס של עקיבא אלדר ועדית

* גיליון מיוחד זה צמח מתוך סדנת מחקר בין-לאומית בשם The Settlements in the West Bank: New Perspectives, שהתקיימה ביוני 2014 במרכז מינרבה למדעי הרוח באוניברסיטת תל אביב, בשיתוף מכון ון ליר בירושלים והמרכז הצרפתי למחקר בירושלים (CREJ). תודתנו נתונה לכל השותפים לארגון סדנת המחקר ולעבודה על הגיליון.

זרטל, אדוני הארץ,¹ ועד כתיבתם הפובליציסטית של ארי שביט וגדי טאוב מעל דפי הארץ. תזה זו עולה בקנה אחד עם התיאור המיוחס לעמוס עוז על אודות "משגיח הכשרות של קרון המסעדה שהפך לנהג הקטר": הציונות הדתית, בפרט לנוכח הלהט האידיאולוגי של תנועת גוש אמונים, עברה תהליך מואץ של הקצנה שלא היה אפשר לבלום, ובמהלכו חטפה את ישראל הנורמלית להרפתקה שסופה לא ידוע.

תזה זו סובלת מכמה בעיות משמעותיות. לא זו בלבד שהיא שגויה עובדתית, היא גם מזיקה פוליטית בכך שהיא מגבילה את הדיון ואף מתעלמת מכמה גורמים מבניים העומדים מאחורי צמיחת ההתנחלויות והשפעתן המתמשכת. ראשית, רוב המתנחלים אינם נמנים עם מה שקרוי "מתנחלים אידיאולוגיים" (שרק הקיצונים והצבעוניים שבהם הוצגו בסרט). מספר המתנחלים הדתיים-לאומיים מהזרם המשיחי אינו עולה על כמה רבבות בני אדם. לשם השוואה, במעלה אדומים חיים כ-40,000 תושבים, ומספר תושביה של ההתנחלות החרדית ביתר עלית מתקרב ל-60,000. זאת בלי למנות את יותר מ-200,000 הישראלים החיים במזרח ירושלים.

כותרת הסרט, המתנחלים, מבקשת לטעון שאלה הם המתנחלים האמיתיים, הכוח המניע מאחורי תנועתם של יותר מ-600,000 יהודים לשטחים שנכבשו לפני חמישה עשורים. הנטייה להתמקד בצדדים האנושיים של תופעת ההתנחלות ברורה. אנשים מלאי להט מצטלמים טוב יותר ממסמכים ארכיוניים ומסעיפי תקציב המדינה. אך ההתמקדות בשאלת המניע בלבד, בלי לדבר על התנאים המוסדיים והפוליטיים שאפשרו לו להתגשם, מותירה את הדיון ברמה שטחית ומונעת הסתכלות רחבה יותר.

בפועל רוב רובם של המתנחלים בגדה המערבית אינם חיים שם מתוך להט משיחי — וגם לא מתוך חזירות נהנתניות — אלא בפשטות משום ששם יכלו לרכוש את הדירה שלא היו יכולים לרכוש במקומות אחרים; משום ששם הוצעו תנאי מימון, הלוואות ומענקים נדיבים; משום ששם ישנם יישובים מודרניים, יפים, מתוכננים היטב (שלא כמו הקרוואנים והאוהלים המוצגים בסרט), עם תשתיות מתקדמות ומוסדות חינוך; משום שקיימת שם קהילה תומכת; או משום שחציית הקו הירוק אפילו לא נראתה בעיניהם שאלה מהותית. נוסף על מאפיינים אלו, ושלא כמו יישובי הפריפריה המרוחקים והמוחלשים בתוך תחומי ישראל, רבות מההתנחלויות הוקמו בסמוך לאזורי תעשייה (כמו מישור אדומים או ברקן), והמאוכלסות שבהן מצויות במרחק נסיעה קצר ממרכזי התעסוקה בערי גוש דן או בירושלים.

גם השיח האקדמי — שכבר הכיר בפן הכלכלי שתואר לעיל — ממשיך להעניק משקל חסר פרופורציה להתנחלויות האידיאולוגיות ובעיקר לגוש אמונים, שאף שחדל להתקיים כתנועה פעילה וממשית כבר לפני שלושה עשורים, נדמה שעד היום הוא הגורם המסביר ונקודת ההתייחסות העיקרית של חוקרי ההתנחלויות. למעשה, באופן שנראה מפתיע למדי, יש יחסית מעט מאוד מחקר על ההתנחלויות. אם לנסח זאת ביתר דיוק, כולם מדברים על

1 עקיבא אלדר ועדית זרטל, 2004. אדוני הארץ: המתנחלים ומדינת ישראל 1967–2004, אור יהודה: כנרת, זמורה-ביתן, דביר.

ההתנחלויות, אך מעטים אכן חוקרים את ההתנחלויות עצמן. ההתנחלויות מופיעות בשיח האקדמי כמכשול לפתרון פוליטי מוסכם (בחוגים ליחסים בין-לאומיים), כהפרה של אמנות בין-לאומיות (בפקולטות למשפטים), כמקור למתח פוליטי פנימי בין "יונים" ל"נצים" (בחוגים למדע המדינה או להיסטוריה), או כמוקד כוח כלכלי ופוליטי (בחוגים לסוציולוגיה). זרם נוסף, שצמח בעיקר מתוך חוגי הסוציולוגיה הביקורתית, מצביע על הרציפות בין שני צדי הקו הירוק הן ברמה הדיאכרונית והן ברמה הסינכרונית. על פי זרם זה, ההתנחלויות הן למעשה המשך ישיר של מפעל ההתיישבות שקדם ל-1967. בלי להמעיט בחשיבותם של המחקרים הללו, המשותף לרובם הוא התפיסה הרואה בהתנחלויות יחידה מונוליתית, ללא מגוון פנימי משמעותי — "ההתנחלויות", בריבוי ובה"א הידיעה — שכאמור הכוחות המניעים בה הם משיחיים-אקטיביים (גוש אמונים וממשיכיו) או כלכליים-פסיביים (אנשי המעמדות הנמוכים, הנגררים בעל כורחם אחר האידיאולוגיה הדתית, כשכל מה שהם רוצים הוא לקנות בית זול וגדול).

מובן שלצד רשימה זו יש חריגים, ובראשם ניתן למנות את מחקריו של מירון בנבנשתי ושותפיו ל-"West Bank Data Project"², וכן את עבודותיהם של דיורד ניומן ושל יובל פורטוגלי משנות השמונים והתשעים.³ במהלך העשור האחרון חלה התעוררות מסוימת בחקר ההתנחלויות במסגרת צמיחה של מה שאפשר לכנות "לימודי הכיבוש", אך דומה שהמחקרים הללו נותרו בודדים ולא התגבשו לכדי תחום אקדמי לכיד, בעל הכרה ותהודה.⁴

גיליון זה מציג מחקרים עדכניים על ההתנחלויות בגדה המערבית כמטרה להתבונן מעבר לתמונה המחקרית הדומיננטית ולקדם מסגרת אנליטית חלופית, שבמרכזה מושג ה"נורמליזציה". את המונח נורמליזציה אפשר להבין בשני מובנים: הראשון הוא שהמתנחלים ייראו לתל אביבים אנשים "נורמלים" ורגילים ממש כמו התל אביבים עצמם, ושעפרה תהיה לא יותר מיישוב אחד מני רבים במדינת ישראל המודרנית. המובן השני הוא שהמשימה של אנשי גוש אמונים וממשיכיהם "להתנחל בלבבות" תצליח עד כדי כך שהתל אביבים

2 ראו למשל מירון בנבנשתי, 1987. לקסיקון יהודה ושומרון: יישובים, מינהל וחברה, ירושלים: כנה;

Meron Benvenisti, 1984. *The West Bank Data Project: A Survey of Israel's Policies*, Washington: American Enterprise Institute for Public Policy Research.

3 לדוגמה David Newman (ed.), 1985. *The Impact of Gush Emunim: Politics and Settlement in the West Bank*, London: Croom Helm; David Newman and Juval Portugali, 1987. "Spatial Interaction between Israelis and Palestinians in the West Bank and Gaza Strip," Unpublished Research Report, Ford Foundation; Juval Portugali, 1991. "Jewish Settlement in the Occupied Territories: Israel's Settlement Structure and the Palestinians," *Political Geography Quarterly* 10, pp. 26–53.

4 ראו למשל גדי אלגזי, 2006. "מטריקס בבילעין: סיפור על קפיטליזם קולוניאלי בישראל של ימינו", תיאוריה וביקורת 29 (סתיו), עמ' 173–191; Hadas Weiss, 2011. "Immigration and West Bank Settlement Normalization," *PoLAR: Political and Legal Anthropology Review* 34(1), pp. 112–130; ארו מגור, 2015. "המדינה, השוק וההתנחלויות: מדיניות משרד הבינוי והשיכון והמעבר מהיאחזות משיחית לפיתוח עירוני בראשית שנות השמונים", סוציולוגיה ישראלית 2(2), עמ' 140–167.

יבינו שהמצב הנורמלי הוא אמוני ושליבת הציונות והקיום היהודי-ישראלי טמונה ביהודה ושומרון. במילים אחרות, המובן הראשון הופך את עפרה לתל אביב; המובן השני הופך את תל אביב לעפרה.

בעוד השמאל הליברלי חרד בעיקר מהמשמעות השנייה — השתלטות של יש"ע על ה"כאן", דהיינו הפחד מפני יצירת מדינה דו-לאומית או חרדת ההדתה והמשיחיות המגולמת בדימוי המתנחלי — הגיליון הנוכחי יעסוק דווקא במשמעות הראשונה: ההיטשטשות המורכבת של הקו הירוק והפיכת ההדרגתית של ההתנחלויות לחלק מהמרחב הישראלי ה"נורמלי". הנורמליזציה, באופן שבו אנו מבקשים להתבונן בה כאן, אינה התוצאה של מפעל הקולוניזציה אלא תהליך מתמשך, שאפשר לזהות את תחילתו כבר ב-1967, בעיקר במזרח ירושלים, ובהמשך את התרחבותו אל יתר שטחי הגדה המערבית בראשית שנות השמונים. מפעל ההתנחלויות מעולם לא היה תופעה חיצונית לישראל שבתוך גבולות הקו הירוק. ההתנחלויות אינן "חריג" פוליטי וגיאוגרפי, אלא חלק אינטגרלי מהחברה הישראלית ומתהליכי העומק המאפיינים אותה בחמישים השנים האחרונות. לפיכך אי-אפשר להבין את צמיחת ההתנחלויות בלי להתייחס למגמות בין-לאומיות של הפרטה וניאו-ליברליזציה שהמשק הישראלי שותף להן; בלי להבין את מגמות הפרוור וההתבדלות ב"קהילות מגודרות" בישראל ובעולם; ללא ראייה מורכבת של הריבוי והביזור של זרמים דתיים שונים; ללא התייחסות למגמות גלובליות של ייבוא כוח עבודה זול וארעי ממדינות מתפתחות ולהשפעתן על היחסים בין פלסטינים לישראלים במרחב שבין הים התיכון לנהר הירדן; וכן הלאה.

עם תחילת השנה החמישים לכיבוש הצבאי ולמפעל ההתנחלויות האזרחי, גיליון מיוחד זה מבקש אפוא להציע התבוננות מחודשת ועדכנית הן במושא המחקר עצמו והן במסגרות המחקריות המשמשות כדי לחקור אותו. הדגשת הקשר בין ההתיישבות בשטחים לתהליכים סוציולוגיים, אנתרופולוגיים, תרבותיים, גיאוגרפיים וכלכליים רחבים מזמינה התבוננות הרואה במפעל ההתנחלויות אובייקט למחקר השוואתי, הן היסטורי והן בין-לאומי. אנו מקווים שהמסגרת האנליטית הנפרסת בגיליון זה תפתח פתח למחקרים עתידיים, אשר במקום לראות בהתנחלויות ובמתנחלים תופעה חריגה וריאקציונרית, יאפשרו לזהות קווי דמיון ושוני לתופעות דומות ויסייעו בקידום הבנה טובה יותר של ההתנחלויות היהודיות בשטחים הכבושים.

*

במאמר הפותח את הגיליון פורשת הונידה ע'אנם גנאלוגיה של המבט הפלסטיני על ההתיישבות היהודית בפלסטין/ישראל מסוף המאה התשע-עשרה ועד ימים אלה. סקירה זו מציעה היפוך למבט המחקרי המקובל — דהיינו מהמערב מזרחה — ומאפשרת לנו להבין לעומק את דינמיקות היחסים בין תושבי פלסטין/ישראל ולראות אותם בהקשר רחב של תהפוכות פוליטיות גלובליות. המאמר עוקב אחר ההמשגות השונות של המתיישבים היהודים ושל מקומות היישוב שהקימו בשיח של התושבים הפלסטינים, מ"קובניה" (המושבה

היהודית טרום 1948) ועד "אל־בוארה" (המאחז הקיצוני). הגנאלוגיה הלשונית משרטטת את היסטוריית היחסים בין שתי האוכלוסיות, את רמת ההיכרות ביניהן, את היחסים הכפויים והוולונטריים במקומות העבודה ובחיי היומיום — וגם את גלגולי הפיצולים שחלו בחברה הפלסטינית עצמה ואת היחס בינה ובין מגמות דתיות ופוליטיות בפלסטין/ישראל ומחוצה לה. ע'אנס מראה במאמר כיצד כל שלב בהתפשטות היישובים היהודיים מטשטש את השלב שקדם לו — עד שקיומם של מאחזים אלימים מלבין בפועל לא רק את פתח תקווה ואת תל אביב, אלא גם את אריאל ואת קדומים.

ריבי גיליס מראה במאמרה כיצד המתחים שמלווים את החברה הישראלית כולה מיוצגים גם בהתנחלויות; באופן קונקרטי היא מנתחת את הדיון בשאלה האתנית כפי שהוא עולה מעל דפי נקודה, עיתון הרואה אור בעפרה ומזוהה עם גוש אמונים וממשיכיו. בפתח המאמר גיליס מצביעה על כך שמבחינת השיח האקדמי, "האתניות עוצרת במחסום" — דהיינו יש הפרדה בין הדיון האתני הער בגבולות הקו הירוק ובין "שיח הכיבוש" שנותר לכאורה נטול צבע. עוד היא מראה שעל פי הדימוי הרווח, ההתנחלויות הן פרויקט אשכנזי. ואולם, ניתוח המאמרים שפורסמו בנקודה מאפשר להצליב בין השיח הפנימי בהתנחלויות ובין הנרטיבים המארגנים את ההתנחלויות כפרויקט דתי-משיחי או כפרויקט מעמדי, תוך יצירת הפרדה בין אלו המזוהים כציונים-דתיים "אידיאולוגיים" ובין אלו הפועלים מתוך מטרה לשפר את איכות חייהם ונחשבים "לא-אידיאולוגיים". ההצלבה הביקורתית בין השיח הפנימי, כפי שהוא בא לידי ביטוי בנקודה, ובין המבט המחקרי משליכה הן על הספרות התיאורטית והן על המחשבה הפוליטית בישראל. לי כהנר, במאמרה על ההתנחלויות החרדיות, בוחנת כיצד אירע שאוכלוסייה שנחשבת א-פוליטית מונה כיום כמעט שליש מהמתנחלים מחוץ לירושלים המזרחית. המאמר מבקש לאתגר את ההבחנה הדיכוטומית בין "התנחלויות אידיאולוגיות" ל"התנחלויות של איכות חיים" ולטעון שההתנחלויות החרדיות הן בבחינת תחום ביניים הולך ומתרחב שבו ההווה קובעת את התודעה: העובדה שאין כמעט משפחה חרדית שאין בה אדם שמתגורר מעבר לקו הירוק מייצרת בסופו של דבר תודעה גיאופוליטית ימנית. המאמר בוחן את מידת החיבור והניתוק בין ההתנחלות החרדית לסביבתה, הן ברמה הפוליטית-אידיאולוגית והן ברמה האינסטרומנטלית-יומיומית, ובתוך כך חוקר את השפעת ההתנחלויות החרדיות על תהליכי היפתחות והיסגרות העוברים על כלל החברה החרדית בישראל.

השאלה "האם היית מעדיף שכן חרדי או פלסטיני" מניבה תשובות מפתיעות בשני המאמרים הבאים, המתמקדים במקרי מחקר ספציפיים בעלי אופי עירוני. בהתבסס על הסכמה התיאורטית שהציע אנרי לפבר (Lefebvre) בוחן מרקו אלגרה את ייצור המרחב המדינתי דרך תיאור צמיחתה של מעלה אדומים, הניצבת במשולש שבין הגדרות מדיניות, תכנון פרופסיונלי ומרחב יומיומי. כאמור, השיח המחקרי מתמקד בפן האידיאולוגי של מקימי ההתנחלויות ותושביהן ובתפקידן הגיאופוליטי של ההתנחלויות במסגרת מדיניות התיישבות רחבה שמטרתה התפשטות מרחבית ומניעת הקמתה של ישות פוליטית פלסטינית עצמאית. מאמרו של אלגרה, לעומת זאת, בוחן כיצד ההתנחלויות הופכות דווקא למרחב מבטיח עבור

מעמד הביניים — מרחב שמציע דיור ברהשגה, נגישות, ביטחון, תכנון עירוני מודרני וחיי יומיום עשירים. בחינת הזיקות בין ירושלים למעלה אדומים מצביעה על תמונה מורכבת שבה מעלה אדומים נחשבת חלק מירושלים מכל בחינה תפקודית (חלק מהמרחב המטרופוליני וחלק מחיי היומיום של תושביה), אך עדיין נבדלת ממנה בתחושת הביטחון שהיא מייצרת. כך, באופן פרדוקסלי, האיום העיקרי בעיני תושבי מעלה אדומים איננו הפלסטינים; תחת זאת הם מוצאים בעיר הגנה ומפלט מפני מה שנתפס כהשתלטות חרדית על המרחב הירושלמי וכן מפני תופעות אורבניות נוספות כגון פשע, לכלוך ואי-ודאות.

חיים יעקובי ווונדי פולאן מתמקדים בחלק הנעלם ביותר מן המחקר על ההתנחלויות — לפחות במחקר הישראלי — דהיינו מזרח ירושלים. ה"שכונות" במזרח העיר, שמאכלסות כיום יותר מ-200,000 יהודים, נתפסות חלק אינטגרלי מהעיר, ובניגוד למתנחלי סילוואן או הר הזיתים תושביהן אינם נחשבים כלל וכלל "מתנחלים". המאמר מתמקד בגבעה הצרפתית — המצויה במיקום מפתח, צופה על העיר העתיקה ומחברת בין הר הצופים לצירי תנועה מרכזיים — ובעיקר בתופעה ההולכת ומתעצמת בשנים האחרונות של מעבר אוכלוסייה פלסטינית משכילה ומבוססת לשכונה. המאמר מבקש להאיר את הדינמיקה האורבנית ולבחון את המקרה ההפוך של מתיישבים פלסטינים בהתנחלות יהודית. כפי שמראים המחקרים, עצם מעמדה האורבני המיוחד של השכונה/ההתנחלות והמעמד החוקי הנפרד של התושבים השונים פותחים בפני האוכלוסייה הפלסטינית אפשרויות שאינן מתקבלות על הדעת בהתנחלויות אחרות. אדרבה, דווקא הניסיון לסיפוח פוליטי וטריטוריאלי של מזרח ירושלים מקשה על המדינה את ייחודו המוחלט של האזור. יעקובי ופולאן דנים בגיאוגרפיה פוליטית של השכונה ובדינמיקות החברתיות והכלכליות הכרוכות בנוכחותם של "מתנחלים" פלסטינים בהתנחלות יהודית; מכאן הם מראים כיצד הנחות על אודות שותפות עירונית ומרחב ציבורי מקבלות מובנים חדשים בעיר שהיא בד בבד מחולקת ומעורבת.

מאמרו של ארז צפדיה מסמן מעבר חד אל הקיצוניות השנייה — מהשכונות העירוניות והמבוססות של מזרח ירושלים אל המאחזים המאולתרים והבלתי מורשים לכאורה של מי שמכונים "נוער הגבעות". מתוך הדיסציפלינה של הגיאוגרפיה המשפטית, צפדיה חוקר את תהליכי הנורמליזציה של המאחזים ויושביהם ובוחן את הזיקות בין התיישבות, שאיפות אתנו-לאומיות של שליטה בטריטוריה, חוק ולגיטימציה. המאמר מתמקד בתכנון הבלתי פורמלי — פרקטיקה המיושמת בהקמת המאחזים ובהליך הכשרתם המשפטית המתרחש בשנים האחרונות — ומראה כי המאחזים אינם "חריגים", אלא מצויים על רצף מרחבי-משפטי רחב. השאיפות האתנו-לאומיות, התמיכה בהקמת המאחזים, ההתכתבות עם מערכת המשפט, פינוי מאחזים והריסתם והניסיון להתמודד עם לחצים פנימיים ובין-לאומיים — כל אלה מתוארים במאמר כמהלך של קידוד המופעים המרחביים של החוק בצבעים דינמיים של אפור. קידוד כזה חותר תחת ההבחנות המשפטיות הדיכוטומיות של חוק ופשע ובכך הוא מבסס מערך כלים חדש לבחינת הזיקות הרבות בין משפט למרחב.

אסף הראל בוחן במאמרו את הקבוצה שנראית לכאורה הלכידה ביותר — זו של המתנחלים הדתיים האידאולוגיים — וחושף את המגוון המצוי בה. בעוד רוב הייצוגים התרבותיים והאקדמיים של ההתנחלויות מתמקדים בשנות השבעים ובזרם של גוש אמונים, מאמרו של הראל מתחקה על ארבע קבוצות עכשוויות ודן ביחסן לסוגיות של משיחיות, זמן ופוליטיקה חילונית: הזרם הממלכתי הלא-המיסטי של מתנחלים ציונים-דתיים, המיוצג במאמר על ידי תושבי אלון שבות; הרב צבי ישראל טאו וחוגו, המייצגים זרם הולך וגדל של שמרנות דתית וממלכתית הקשורה עמוקות למיסטיקה המשיחית מבית מדרשם של הרבנים קוק; חסידי הרב יצחק גינזבורג; וחסידי הרב מנחם פרומן. שני הזרמים האחרונים מייצגים אמנם קבוצות שוליים עכשוויות בקרב המתנחלים האמוניים, אך משמעותם אינה נמדדת בהכרח על פי גודלם: כשם שגוש אמונים היה בראשיתו תנועה קטנה, כך גם קבוצות אלה מעידות אולי על הופעתן של צורות משיחיות שעשויות להתחזק ולגדול.

במאמר החותם את חלק המאמרים בגיליון בוחנת יעל שנקר את התגובות של יוצרות ויוצרים מקרב המתנחלים לשבר הגדול ביותר שעבר על תנועתם מאז 1967: הנסיגה מעזה ומצפון השומרון, פירוק 26 התנחלויות ופינוי של כ-9,000 מתנחלים. ה"התנתקות" או ה"גירוש" מימשו את חששם הגדול ביותר של המתנחלים — הן הפיזי (פינוי והרס בתיים) והן התודעתי (כישלון כיבוש הארץ מחד גיסא וכישלון "ההתנחלות בלבבות" מאידך גיסא). המאמר מתמקד ביצירות שנוצרו בזמן ההתנתקות ובעקבותיה ובוחר באמצעותן את ייצוג ההתנחלות בקולנוע ובספרות של הקהילה הדתית-לאומית בישראל. היצירות מציעות פרקטיקות שונות של הבניית המרחב של ההתנחלות ומשקפות קולות שונים בתוך ההתנחלויות עצמן. שלא כמו ההתנחלות הממשית, ההתנחלות המיוצגת (כלומר המדומינת) מתוארת לעתים קרובות כמקום אידילי, חף מיחסי כוח או מאלימות המופנית כלפיו או ממנו. הקהילה המתנחלית רואה את עצמה כמיעוט, אבל גם כמי שמשמרת את ערכיה המקוריים או האותנטיים של הציונות. הייצוג המורכב של המרחב הזה — כמרחב של יומיום ושל חולין וכד בבד כמרחב נשגב בעל ערך דתי — נועד במובנים רבים לטשטש את המחלוקת בין המתנחלים לבין הישראליות החילונית ובו בזמן לשמר את תחושת ההובלה של ציבור המתנחלים ואת הזהות העצמית הנשגבת.

*

המאמרים השונים בגיליון דנים אפוא בצדדים ספציפיים של ההתנחלויות והמתנחלים: בהצלחת הנורמליזציה או בכישלונה, בקווי השבר והפיצול הפנימיים, ביחס בין תושביה היהודים והפלסטינים של הגדה המערבית. ואולם, יש לזכור שבראש ובראשונה מדובר בפרויקט מדינתי משוכלל ורב-עוצמה. ברוח מחקר מפורט מצביע אמטנס שחאדה על המנגנון התקציבי המזין את מפעל ההתנחלויות. הדוח מציג ניתוח של תקציבי הרשויות המקומיות במחוז ההתנחלויות בהשוואה לרשויות מקומיות במחוזות אחרים בישראל; הוא בוחן את התקציבים שמקצים משרדים ממשלתיים שונים להתנחלויות בגדה המערבית ואת ההקלות

והפטורים במסים המוענקים למתנחלים ולהתנחלויות. הדוח מראה כיצד ממשלת ישראל מיישמת מדיניות רווחה כלכלית מיוחדת להתנחלויות במקביל למדיניות מקור-כלכלית ניאורליברלית ברמה הלאומית. בכל הקשור לפרויקט ההתנחלויות המדינה אינה אומרת את ההוצאות הציבוריות על פי עקרונות של כדאיות ורציונליות כלכלית או מנקודת מבט של רווחים והפסדים כספיים; תחת זאת, המדינה מוכנה לשלם מחיר כלכלי ופיננסי על מנת לממש את מטרותיה הפוליטיות.

כמו בהמשך ישיר לדוח המחקר, דני גוטוויין מבקש לעמוד על ההיגיון הכלכלי-חברתי-פוליטי הניצב בבסיס פרויקט ההתנחלות. המסה של גוטוויין, שפותחת את מדור "מסה וביקורת", ממשיכה את קו המחשבה שהציג במסה משפיעה שפורסמה מעל דפי כתב עת זה לפני למעלה מעשור.⁵ באותה מסה מ-2004 טען גוטוויין שמאז מהפך 1977 עוצבה דמותה של החברה הישראלית על ידי שני תהליכים המזינים זה את זה: מהפכת ההפרטה והתמשכות הכיבוש. פירוק מדינת הרווחה פוגע בעיקר במעמדות הנמוכים, וכדי להבטיח את תמיכתם הימין מציע להתנחלויות תחליפים נדיבים לשירותים החברתיים שקוצצו והופרטו בישראל. אלא שבעשור שחלף מאז פרסום התזה המקורית נשחק מנגנון הפיצוי בהדרגה, ולפיכך, טוען גוטוויין, פיתח הימין מנגנון פיצוי נוסף: מהפכת נגד אנטי-דמוקרטיה המתנה זכויות אזרחיות וחברתיות בנאמנות לכאורה למדינה – ולמעשה לימין. כך, המתנחלים ממלאים תפקיד מרכזי הן בהעמקת משטר ההפרטה והן בקידום מהפכת הנגד האנטי-דמוקרטיה ובשילובם ובמיסודם במה שמגדירה המסה כ"שלטון הנאמנות".

מיקי קרצמן ורותי גינזבורג מנכיחים בתיק העבודות ובשיחה הנלווית לו את הנראות של ההתנחלויות האורבניות, שאינן שונות כאמור מהשכונות הפרווריות במודיעין, בגן יבנה או בשכונות ראשון לציון מערב. הכנייה הרוויה ברכי-קומות, לאורך כבישים רחבים ובשכונות לקניון מודרני נועדה לא רק ליישב יותר יהודים בשטחי הגדה המערבית, אלא גם לנרמל את ההתנחלויות ולהפכן לחלק מהמרחב הישראלי הרגיל והטבעי במסגרת מה שקרצמן וגינזבורג מכנים "ארכיטקטורה מחנכת". הנרמול מתבצע, בין השאר, באמצעים ויזואליים ובתיאום עם מנגנוני השוק הניאורליברליים. תשוקת הפרוור מתלכדת עם הדחפים הישבניים (כפי שניסחה זאת עמירה הס)⁶ כדי ליצור התנחלויות שלכאורה אי-אפשר עוד לפנות, מפני שהן צפופות, מסיביות ובעיקר "נורמליות".

בהקשר זה, דרור אטקס ועמירה הס מזכירים לנו שהעובדה שרוב המתנחלים הם אנשים "נורמלים", שחייהם אינם שונים מאלה של אזרחי ישראל שממערב לקו הירוק, אין בה כדי להפחית מהעובדה שההתנחלויות עצמן בנויות על שטח פלסטיני שהופקע מתושביו המקוריים, מגול המים ומייבוש אזורים שלמים, מהחבלה העקבית והיומיומית בחיי הפלסטינים על ידי

5 דני גוטוויין, 2004. "הערות על היסודות המעמדיים של הכיבוש", תיאוריה וביקורת 24 (אביב), עמ' 203–211.

6 עמירה הס, 2004. "קולוניאליזם בחסות 'תהליך השלום'", תיאוריה וביקורת 24 (אביב), עמ' 191–202.

הגבלות תנועה, מחסומים וכוחות צבא ומשטרה המיועדים לשמור על אותן התנחלויות, ומהאלימות הפשוטה והגלויה שמפעילים חלק מהמתנחלים ומאנשי כוחות הביטחון. עבור האוכלוסייה הפלסטינית, מסכמים אטקס והס, הדמיון בין ההתנחלויות העירוניות ובין המאחזים הבלתי מורשים עולה על ההבדל.

המסה החותמת את הגיליון מוקדשת למיכאל פייגה, סוציולוג, אנתרופולוג וראש המסלול ללימודי מדינת ישראל באוניברסיטת בן-גוריון בנגב, שנרצח בפיגוע בתל אביב ביוני 2016. מוריאל רם, שהיה תלמידו של מיכאל, מתלבט אתנו, הקוראים, כיצד אפשר להנציח אדם פרטי וחוקר. לצד סקירה מעמיקה של מחקריו השונים של פייגה על אודות ההתנחלויות והחברה הישראלית בכלל, רם ממקם את עבודתו של פייגה בתוך השיח של "לימודי הכיבוש" בישראל ועומד על האופן המורכב שבו כתיבה על נושא המחקר משתתפת באופן מודע ובלתי מודע בעיצובו כאובייקט פוליטי ולא רק מחקרי.

נבקש לסיים עם שאלה שהעלה מיכאל פייגה המנוח: "האם לא חדר הסכסוך כה עמוק לשפה עד כי לא ניתן לדבר עליו בלי להשתתף בו?"⁷ מטרת גיליון זה אינה רק להציג מאמרים חדשים על ההתנחלויות, אלא גם לבחון את מגבלות השיח והשפה ולהציע פרספקטיבות מחקריות חדשות. דומה שהתפיסה הסכמטית של ההתנחלויות בשיח האקדמי והפופולרי – ללא ניסיון להבין את השפעותיהן הסוציולוגיות, התרבותיות, הפוליטיות והגיאוגרפיות על כל המרחב של ישראל/פלסטין ועל כל האוכלוסיות החיות במרחב זה – מובילה בתורה להיתקעות בתוך מצב עובדתי ובתוך שפה נתונה מראש, המגבילה גם את אופק השינוי.

7 מיכאל פייגה, 2002. שתי מפות לגדה: גוש אמונים, שלום עכשיו ועיצוב המרחב בישראל, ירושלים: מאגנס, עמ' 16.